

Η Επιστροφή του Σεφέρη στη Μικρά Ασία: τόπος – ταυτότητα – μνήμη¹

Αντώνης Δρακόπουλος

papers at core.ac.uk

1. Εισαγωγή

Στο πλήθος των κυριολεκτικών και μεταφορικών αναφορών του, ο τόπος στον Σεφέρη έχει δύο βασικές εκφάνσεις: την πραγματική Ελλάδα του κλειστού χώρου που πληγώνει και τη φαντασική Ελλάδα που βρίσκεται "πέρα από τα αγάλματα". Η δεύτερη είναι ο τόπος στον οποίο ο ποιητής ζητά συχνά καταφύγιο από τα προβλήματα και τη σκληρότητα της πραγματικής Ελλάδας. Η αντινομία που αναπτύσσεται ανάμεσα στον πραγματικό και το φαντασικό τόπο, την πραγματική και τη συμβολική "πατρίδα", τροφοδοτεί την προβληματική του Σεφέρη από την αρχή σχεδόν της εμφάνισής του στα νεοελληνικά γράμματα και διαμορφώνει καθοριστικά το ποιητικό αλλά και το δοκιμιακό του έργο.

Η ιδιαίτερη πατρίδα του όμως δεν βρίσκεται στον ελλαδικό χώρο. Ο Σεφέρης δεν έζησε τα παιδικά του χρόνια στην Αθήνα ή σε κάποια άλλη μεγάλη πόλη της Ελλάδας, αλλά στη Σμύρνη και τη Σκάλα της Μικράς Ασίας. Ο ίδιος μάλιστα αποδίδει ξεχωριστή σημασία στον τόπο των παιδικών του χρόνων. Σε ένα από τα κείμενά του, αναφερόμενος στη Σκάλα σημειώνει: "ήταν για μένα ο μόνος τόπος που, και τώρα ακόμη, μπορώ να ονομάσω πατρίδα με την πιο ριζική έννοια της λέξης: ο τόπος όπου βλάστησαν τα παιδικά μου χρόνια. (...) Εκεί οι άνθρωποι, θαλασσινοί και χωριάτες, ήταν δικοί μου

---

1 Μια συντομότερη μορφή αυτού του κειμένου δημοσιεύθηκε στο αφιέρωμα του περ. *Διαβάζω* για τον Γιώργο Σεφέρη, *Διαβάζω*, 410 (Σεπτ. 2000):112–117.

άνθρωποι” (Σεφέρης, 1980:7–8). Παρ’ όλα αυτά, ο Σεφέρης έμεινε μακριά από την ιδιαίτερη πατρίδα του για 34 ολόκληρα χρόνια. Κατόρθωσε να επιστρέψει εκεί μόνο το 1948, όταν διορίστηκε στην ελληνική πρεσβεία της Άγκυρας. Κατά τη διαμονή του στην Μ.Α. περιηγήθηκε στην ενδοχώρα της Τουρκίας, στα παράλια της Ιωνίας και επισκέφθηκε τον τόπο που μεγάλωσε, κρατώντας λεπτομερείς σημειώσεις στο ημερολόγιο του, με βάση τις οποίες λίγο αργότερα δημοσίευσε το γνωστό δοκίμιο για τις λαξευτές εκκλησίες της Καππαδοκίας.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι να μελετήσει τις αντιδράσεις του, όπως καταγράφονται σ’ αυτά τα κείμενα, για να εξακριβωθεί αν κι εκεί βιώνει την ίδια διχαστασία ανάμεσα στην πραγματική και τη συμβολική πατρίδα ή αν τελικά η συναισθηματικά φορτισμένη επίσκεψη στην ιδιαίτερη πατρίδα του τον κάνει να ανασκευάσει αυτή τη διάκριση. Πώς αντιδρά, λοιπόν, ένας ποιητής επιστρέφοντας σε έναν τόπο που άλλοτε θεωρούσε δικό του; Τι βλέπει στον τόπο του ο εξόριστος; Ποιο ρόλο παίζει η μνήμη; Κι ακόμη, πώς σχετίζονται οι αντιδράσεις του με τη γενικότερη προβληματική του περί ελληνισμού και ταυτότητας;

Η περιήγηση του Σεφέρη ξεκινά στην ενδοχώρα της Μικράς Ασίας. Εκεί, ωστόσο, αν και ορισμένες φορές κάποια πράγματα φέρνουν στο νου οικείες συμπεριφορές και παραστάσεις, αισθάνεται άβολα, “βαρύς σαν μολύβι” (Σεφέρης, 1977:121), όπως σημειώνει στο ημερολόγιο του. Όταν μάλιστα έρχεται σε επαφή με ξένα πολιτισμικά στοιχεία λειτουργεί σαν ταξιδιώτης. Με τον αέρα του Ευρωπαίου που επισκέπτεται μια υπανάπτυκτη χώρα σταματά σ’ αυτό που θεωρεί ότι αποτελεί αυθεντική αναπαράσταση “του άλλου”: τους κακούς δρόμους, τα παλιά ξενοδοχεία, τη φτωχική αρχιτεκτονική της τουρκικής επαρχίας, ένα νεαρό γύφτο που παίζει το λαγούτο του. Η ματιά του είναι ανιχνευτική και εξερευνητική, αλλά και αποστασιοποιημένη. Οι παρατηρήσεις του, απόμακρες από το πλαίσιο και τις αξίες της τουρκικής κοινωνίας, απλώς περιγράφουν με τρόπο πεζό την πραγματικότητα που αντικρίζει. Δεν φαίνεται να

ενδιαφέρεται να κατανοήσει τις τοπικές πρακτικές, ούτε φαίνεται να τον απασχολούν τα άλλοθι ή οι επεξηγήσεις που θα παρείχε η τοπική κοινωνία για να εκλογικεύσει και να καταστήσει λειτουργικές τις δικές της πρακτικές. Ως ταξιδιώτης, αντιλαμβάνεται και καταγράφει όσα παρατηρεί ως παραδείγματα τυπικής κοινωνικής και πολιτισμικής πρακτικής.

Ο τόνος όμως και το ύφος αλλάζουν όταν επισκέπτεται τους πιο οικείους χώρους της Ιωνίας, της Σμύρνης και της Σκάλας. Εδώ μάλιστα, εκείνο που διακρίνει την παρουσία του είναι η επίμονη προσπάθειά του να ανακτήσει την πληρότητα του τόπου που ήξερε, να βρει στοιχεία που επιβεβαιώνουν ότι ο τόπος αυτός είναι ακόμη η “πατρίδα” που ήξερε και ότι ακόμη ανήκει σ’ αυτόν τον τόπο.

2. Ιωνία, Σκάλα, Σμύρνη: Ανάμεσα στη Μνήμη και την Πραγματικότητα

Η τυπική αντίδρασή του όταν βρίσκεται σε ένα αρχαίο αμφιθέατρο στα παράλια της Ιωνίας, για παράδειγμα, είναι να κοιτάξει το τοπίο και αμέσως να ψάξει τριγύρω τους θεατές, προσπαθώντας να δει “τα μάτια τους: χιλιάδες μάτια”, γράφει, “σειρές, καρφωμένα σε μια λεπτομέρεια” (Σεφέρης, 1977:188). Παρόμοια σε έναν αρχαίο ναό σημειώνει: “Το φεγγάρι ήταν αρκετά μεγάλο· τα μάρμαρα του μικρού ιωνικού ναού ήταν ζωντανά με την ωχρότητα της σάρκας. Παράξενο αίσθημα, οικείο και όχι οικείο, μέσα στη νύχτα του κόρφου αυτού του βουνού που άνοιξαν και άφησε να ξαναφανούν τούτα τα σημάδια της ζωής” (Σεφέρης, 1977:189).

Τα αρχαία ερείπια, υπό ορισμένες επομένως συνθήκες, επιτρέπουν να φανεί κάτι από τη ζωή που ακόμη κλείνουν μέσα τους. Με την έννοια του φυσικού περιβάλλοντος, όπως οι μυστηριώδεις σκιές του φεγγαριού στο παραπάνω απόσπασμα, τα ερείπια σαν να ζωντανεύουν προς στιγμή στη φαντασία ανθρώπων που ενεργά συμμετέχουν στην παράδοση που αυτά αντιπροσωπεύουν. Τέτοιοι άνθρωποι όμως δεν φαίνεται να ζουν σε εκείνο τον τόπο. Αλλά κι αν υπήρχαν

εκεί άνθρωποι που συμμετείχαν στην “παράδοση” των ερειπίων, πάλι αυτά δεν θα μπορούσαν να συλληφθούν στην πληρότητά τους και συνεπώς να προσφέρουν στον Σεφέρη την επιθυμητή ταύτιση με το χώρο, γιατί εκεί ο χώρος και ο χρόνος βρίσκονται σε μια συνεχή αντιδικία. Τα ερείπια μονίμως ανακαλούν τον παρελθόντα χρόνο της ιστορίας, με αποτέλεσμα το παρόν να επηρεάζεται καθοριστικά από το παρελθόν. Από τη στιγμή που ο σύγχρονος χώρος προσδιορίζεται από ίχνη του παρελθόντος, από κάτι που δεν είναι όπως ήταν, δεν μπορεί ποτέ να είναι πλήρης.² Ούτε βέβαια το παρελθόν μπορεί να ανακτηθεί στην ολότητά του, εφόσον εκείνο που έρχεται στη ζωή δεν είναι παρά μόνο σπαράγματα ζωής, ούτε καν κάτι ζωντανό, αλλά μια ασαφής και αβέβαιη αίσθηση ταυτόχρονης παρουσίας και απουσίας ζωής. Η βασανιστική αντινομία ανάμεσα στον παρελθόντα χρόνο και τον παρόντα χώρο ή ανάμεσα στον παρόντα χρόνο και τον παρελθόντα χώρο δεν μπορεί επομένως να προσφέρει στον ποιητή την πλήρωση του “οικείου” τύπου. Στην Ιωνία ο Σεφέρης βρίσκει τρόπους να αναπτύξει σχέσεις με τα ερείπια, αλλά δεν μπορεί να βρει το “σπίτι του”.

Οι αντιδράσεις του στην Ιωνία φέρνουν στο νου, τόσο με το περιεχόμενό τους όσο και με τη λυρικότητά τους, παρόμοιες αντιδράσεις του όταν βρίσκεται σε αντίστοιχους αρχαιολογικούς χώρους της κυρίως Ελλάδας. Θυμίζουμε εδώ την πιο χαρακτηριστική ίσως αντίδρασή του, όπως μετουσιώνεται ποιητικά στον “Βασιλιά της Ασίνης”. Όπως στην Ιωνία, έτσι και στην Ασίνη, από την περιπλάνηση του ποιητή ανάμεσα στα χαλάσματα, αναδύεται μια αντιμαχία ανάμεσα στην παρουσία και στην απουσία ζωής, ανάμεσα στους βράχους που ζωντανεύουν (“οι φλέβες του βράχου [...] ζωντανεύοντας στο άγγιγμα του νερού”) και στην αναπλήρωτη ύπαρξη του βασιλιά (“κάτω απ’ την προσωπίδα ένα κενό”). Αποτέλεσμα αυτής της αντιμαχίας είναι πάλι μια αβέβαιη κι ακαθόριστη σχέση, “ένα σημείο σκοτεινό”:

2 Για τη σχέση χώρου-χρόνου στον Σεφέρη, βλ. Δημηρούλης, 1997:109–119.

Κι ο ποιητής αργοπορεί κοιτάζοντας τις πέτρες κι αναρωτιέται
υπάρχουν άραγε
ανάμεσα στις χαλασμένες τούτες γραμμές τις ακμές τις αιχμές τα
κοίλα και τις καμπύλες
υπάρχουν άραγε
εδώ που συναντιέται το πέρασμα της βροχής του αγέρα και της
φθοράς
υπάρχουν, η κίνηση του προσώπου το σχήμα της στοργής
εκείνων που λιγόστεψαν τόσο παράξενα μες στη ζωή μας
αυτών που απόμειναν σκιές κυμάτων και στοχασμοί με την
απεραντοςύνη του πελάγου
ή μήπως δεν απομένει τίποτε παρά μόνο το βάρος
η νοσταλγία του βάρους μιας ύπαρξης ζωντανής
εκεί που μένουμε τώρα ανυπόστατοι (...)

(Σεφέρης, 1979:186–187)

Καταλήγουμε έτσι σε μια πρώτη διαπίστωση. Η αντίδραση του Σεφέρη στην Ιωνία είναι ίδια μ' αυτήν που συναντάμε στο υπόλοιπο έργο του. Ο Σεφέρης και σ' αυτόν τον τόπο λειτουργεί ως ποιητής. Η συναισθηματική ατμόσφαιρα που ανακλύπει από την επίσκεψη στην ιδιαίτερη πατρίδα του δεν φαίνεται να τον οδηγεί σε μια άλλη αντιμετώπιση του τόπου. Ίσως βέβαια κάτι τέτοιο να είναι αναμενόμενο στα ερείπια της Ιωνίας. Συμβαίνει όμως το ίδιο στον πιο δικό του χώρο της Σκάλας;

Από τη Σκάλα, σε αντίθεση με τα ερείπια της Ιωνίας, έχει προσωπικές μνήμες που σχετίζονται με την ασφάλεια, την οικειότητα, τις επιθυμίες και τους φόβους της παιδικής ηλικίας. Η άφιξή του ενεργοποιεί αυτές τις μνήμες, δημιουργώντας του την ψευδαίσθηση πως δεν έχει λείψει καθόλου. “Μολονότι”, σημειώνει στο ημερολόγιό του, “είχα πλαγιάσει στις δύο και σηκώθηκα στις πέντε, δεν ένιωθα καμιά κούραση· η μνήμη δούλευε με απόλυτη ακρίβεια: δεν θα 'λεγα πως είχα λείψει από τούτα τα μέρη περισσότερο από ένα χρόνο. (...) Είμαι δεμένος όλος με το πρόσωπο της Σκάλας. Αυτό βαραίνει περισσότερο· είμαι ο προσηλωμένος συνεργός σε μια μαγική τελετή που δεν καταλαβαίνω” (Σεφέρης, 1977:197–198).

Αυτή η “μαγική τελετή” τον δεσμεύει σε μια διαδικασία αναβίωσης παλιών εικόνων, εμπειριών και ακαθόριστων συναισθημάτων που απορρέουν από τον οικείο τόπο της παιδικής ηλικίας. Ωστόσο, ενώ αρχικά εκδηλώνεται ως βαθιά εσωτερική γαλήνη και ικανοποίηση, σταδιακά, κρυσταλλώνεται σε μια αντιπαράθεση ανάμεσα στη μνήμη και την πραγματικότητα. Όσο περισσότερο παρατηρεί το χώρο, τόσο αντιλαμβάνεται τις αλλαγές που έχουν επέλθει και τόσο εντείνεται ο ανταγωνισμός ανάμεσα στη μνήμη και την πραγματικότητα. Η αρχική ευφορία που προέκυψε από την ψευδαίσθηση ότι παρά τις αλλαγές ο χώρος μπορεί να συλληφθεί στην ολότητά του, σταδιακά εξασθενεί. Η εγρήγορση της μνήμης μετατρέπεται σε αβάστακτη ακινησία, η ευφορία σε εφιάλτη, παλιές εικόνες σπιτιών γεμάτων ζωή γίνονται τώρα “ανάπηρες κατοικίες”, σπίτια που τον κοιτάζουν “σαν άρρωστα ζώα”, μπαλκόνια που άνοιγαν στην έξω ζωή δείχνουν τώρα “την έξοδο στο κενό” (Σεφέρης, 1977:200). Όταν τα σημεία ζωής που απελευθέρωσε η μνήμη προσκρούουν στην πραγματικότητα, τότε ο Σεφέρης βρίσκει “όχι γαλήνη αλλά μια εφιαλτική ακινησία”. “Το τοπίο”, γράφει, “ήταν το εσωτερικό μιας σφαίρας, και τα πράγματα, κλεισμένα μέσα σ’ αυτή τη σφαίρα, κι εγώ μαζί τους, μίκραιναν ολοένα και στένευαν και χαλνούσαν, όσο να γίνουν μια τσακισμένη μακέτα των περασμένων, ξεχασμένη σ’ ένα ράφι” (Σεφέρης, 1977:199).

Παρόλο όμως αυτές τις αλλαγές υπάρχουν ακόμη πράγματα που παραπέμπουν στη ζωή που ήξερε. Η μνήμη φαίνεται πως βρίσκει τρόπους να αντιταχθεί στη φθορά του χρόνου και των ανθρώπων. Οι ευκάλυπτοι, μολονότι γερασμένοι και φτενοί, “ανασαίνουν ακόμη”, “το μαγκανοπήγαδο βγάζει ακόμη νερό” (Σεφέρης, 1977:201), “αγέρας, χρώμα, ουρανός, άφθαρτα, νικηφόρα” (Σεφέρης, 1977:198). Πάλι όμως εκεί που για μια στιγμή βρίσκει αποκούμπι σε πράγματα οικεία, δέχεται νέο πλήγμα από την παρούσα πραγματικότητα: “παρακάτω χάος: ούτε αμπέλια, ούτε λιόδεντρα, ούτε ροδιές, ούτε συκιές: ένας χέρσος τόπος. Από το άλλο μέρος, δεξιά, η πιο μεγάλη απουσία: ο γερο-πλάτανος μας άφησε χρόνους· εκείνο το

τεράστιο δέντρο που χαλνούσε τον κόσμο τ' απογεύματα με τα σπουργίτια του” (Σεφέρης, 1977:201).

Από τη μια μεριά, λοιπόν, η μνήμη προσπαθεί επίμονα να βρει τρόπους να ταυτισθεί και να γίνει ένα με το παρόν, ενώ από την άλλη, όταν οι παραστάσεις της διαφέρουν σημαντικά από την πραγματικότητα, προσπαθεί να αντισταθεί στην αλλαγή περιφρουρώντας τη δική της πραγματικότητα. Η παρατεταμένη αντιδικία, που ξεδιπλώνεται στο ημερολόγιό του, ανάμεσα στο τώρα και στο τότε, την παρούσα πραγματικότητα και τις παρελθούσες παραστάσεις, ανάμεσα σ' αυτό που ο Σεφέρης θυμάται και σ' αυτό που βλέπει σκιαγραφούν την αγωνιώδη προσπάθεια του να φέρει τις αλλαγές στα μέτρα του και συνεπώς να δεχθεί πως η παρούσα πραγματικότητα δεν μπορεί να φιλοξενήσει τις μνήμες του. Θυμάται, γιατί υπάρχουν ακόμη πράγματα στη Σκάλα που ενεργοποιούν τη μνήμη του. Ωστόσο, ακόμη κι αυτά ζωντανεύουν για λίγο εξαιτίας της δικής του παρουσίας εκεί. Ο ίδιος άλλωστε φαίνεται να αναγνωρίζει κάτι τέτοιο όταν σημειώνει: “θα ’λεγες πως μόνο από μένα κρατιούνταν η λίγη ζωή που τους έμενε ακόμη” (Σεφέρης, 1977:200). Ο κόσμος του υπάρχει τελικά μόνο ως μνήμη γιατί υπάρχει ο ίδιος. Γι’ αυτό ο παρών χώρος της Σκάλας δεν μπορεί πλέον να είναι ο “τόπος του”.

Παραπλήσιες αντιδράσεις θα συναντήσουμε και στον επόμενο σταθμό του Σεφέρη, τη Σμύρνη. Η άφιξή του, όπως και στη Σκάλα, αφυπνίζει πολλές μνήμες που για μια στιγμή δίνουν την εντύπωση πως μπορούν να εμψύχησουν ζωή στο χώρο και να τον κάνουν οικείο. Πάλι όμως γρήγορα θα προσκρούσουν στην πραγματικότητα. “Σιγά σιγά”, γράφει, “ανεβαίνει στο μυαλό η γνωστή στη μνήμη, και τόσο άγνωστη τώρα πολιτεία” (Σεφέρης, 1977:196). Η μνήμη αδυνατεί να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα γιατί πολύ λίγα πράγματα έχουν διασωθεί από το παρελθόν. Οι αλλαγές έχουν “διαβρώσει” την πόλη τόσο που φαίνεται πως η “Σμύρνη έχει χάσει τον ίσκιο της” (Σεφέρης, 1977:207). Είναι πλέον μια πόλη φάντασμα του παλιού εαυτού της. Είναι αξιοσημείωτο πως εξαιτίας των τεράστιων αλλαγών που έχει υποστεί η πόλη, εκείνο που κινητοποιεί εδώ

τη μνήμη δεν είναι οι δρόμοι, τα σπίτια ή τα μαγαζιά της παλιάς γειτονιάς του Σεφέρη, αλλά πράγματα που βρίσκονται πέραν της πόλης, όπως ο άνεμος και το άρωμα των λουλουδιών, το ύφος της εξοχής και του φυσικού περιβάλλοντος, η θάλασσα και το αμφιθέατρο του κόλπου της Σμύρνης, ένα πλοίο που πλησιάζει το λιμάνι. Από τέτοια πράγματα “ξαναρχίζει η οικειότητα· είναι ο τόπος σου”, γράφει ο Σεφέρης, “είναι ακόμη κάτι πιο βιολογικό, πιο πρωτόγονο· η έλξη της γης σου – κάτι σαν το μαγνήτη της φωτιάς στην παγωνιά, σαν την πείνα και σαν τον ήμερο” (Σεφέρης, 1977:213).

Όστόσο, η επιθυμία της ταύτισης κι εδώ δεν ολοκληρώνεται. Η έλξη που νιώθει προς τη γη του δεν οδηγεί στο άγγιγμα και στην ένωση με τον τόπο. Ο Σεφέρης μένει μετέωρος. Βρίσκεται μέσα στην πόλη, αλλά δεν μπορεί να γίνει τμήμα της, γιατί οι γνωστές αναλογίες του χώρου έχουν ανεπανόρθωτα χαθεί. Ο κόσμος του έχει διαμελισθεί τόσο που ο ποιητής δεν μπορεί να συναρμολογήσει τα “σπασμένα” του κομμάτια. Ό,τι ανακαλείται από τη μνήμη απορρίπτεται από την πραγματικότητα. Όσο περισσότερο προσπαθεί ο Σεφέρης να ταυτίσει τις μνήμες του τόπου του με την πραγματικότητα της πόλης, τόσο οι εξιδανικευμένες παραστάσεις της παλιάς πόλης φαίνονται πιο απόμακρες. Η μνήμη δεν μπορεί να αντισταθεί στη λήθη της πόλης και να σημασιοδοτήσει το χώρο. Η οικειότητα της παλιάς πόλης υπάρχει μόνο ως μνήμη κι όχι ως παρουσία. Γι’ αυτό οι μνήμες γίνονται πάλι εφιάλτες.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι οι αντιδράσεις του Σεφέρη δεν έχουν να κάνουν με κάποιο μίσος που απορρέει από τη μικρασιατική καταστροφή. “Δεν αισθάνομαι μίσος”, γράφει, “το πράγμα που κυριαρχεί μέσα μου είναι το αντίθετο του μίσους· μια προσπάθεια να χωρέσει ο νους μου το μηχανισμό της καταστροφής” (Σεφέρης, 1977:212). Ίσως μ’ αυτό να σχετίζεται το κέρδος που αποκομίζει από την επίσκεψή του στη Σμύρνη. Εκεί θα συνειδητοποιήσει ότι είναι αδύνατο να ταυτισθεί η μνήμη με την πραγματικότητα και συνεπώς θα αποδεχθεί ότι δεν μπορεί πλέον να βρει σ’ αυτό τον χώρο τον “τόπο του”. Όπως σημειώνει ο ίδιος: “αυτός ο σταθμός στη

Σμύρνη είναι το κλείσιμο ενός κύκλου που άρχισε τα τελευταία χρόνια της παιδικής μου ηλικίας. Από εδώ και πέρα, δεν υπάρχει ούτε ξεκίνημα ούτε φτάσιμο· υπάρχει ο κόσμος εδώ ή εκεί, όπως είναι ο κόσμος και δεν φτάνει κανείς πουθενά” (Σεφέρης, 1977:213).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι και στους πιο “δικούς του” τόπους, της Σκάλας και της Σμύρνης, ο Σεφέρης βιώνει (έτσι τουλάχιστον ανακλύπτει από τις ημερολογιακές του σημειώσεις) την ίδια βασανιστική διχοστασία ανάμεσα στην πραγματικότητα της ιδιαίτερης πατρίδας του και την πατρίδα της μνήμης, ανάλογη με εκείνη της πραγματικής και της συμβολικής Ελλάδας, που συναντάμε στην ποίησή του. Ανάμεσα στην πραγματικότητα και τη μνήμη μένει ένας κενός χώρος, αυτό το “πουθενά”, όπως το αποκαλεί ο ίδιος στο παραπάνω χωρίο, ανάλογο με το “κενό” κάτω από την προσωπίδα του “βασιλιά της Ασίνης”, με το οποίο ταυτίζεται τελικά ο ποιητής: “ο ποιητής ένα κενό” (Σεφέρης, 1979:187). Είναι όμως αυτό το μόνο κέρδος που αποκομίζει ο Σεφέρης από την επίσκεψή του στον τόπο της ιδιαίτερης πατρίδας του;

3. Στα μοναστήρια της Καππαδοκίας

Πριν επιχειρήσουμε να απαντήσουμε σ’ αυτό το ερώτημα, θα πρέπει να κάνουμε ακόμη ένα σταθμό. Πρόκειται για την επίσκεψη του Σεφέρη στα μοναστήρια της Καππαδοκίας. Αντίθετα από τις περιηγήσεις του στους χώρους της παιδικής ηλικίας, εδώ η ματιά, χωρίς προσωπικές μνήμες, πιο ήρεμη και αποστασιοποιημένη, κατευθύνεται περισσότερο από το νου και λιγότερο από το συναίσθημα. Γοητευμένος από την εικονογραφία των εκκλησιών διακρίνει δύο διαφορετικά είδη ζωγραφικής.

Το ένα αποτελεί τη δυναμική έκφανση της γνήσιας λαϊκής παραδοσιακής τέχνης με έντονες επιδράσεις από την ανατολή. Οι εικονογραφίες αυτές, υποστηρίζει ο Σεφέρης, απεικονίζουν “το έπος της χριστιανοσύνης ολόκληρο σε παράλληλες ταινίες” (Σεφέρης, 1981β:71). Προσπαθούν δηλαδή να αφηγηθούν μια ιστορία της

Αγίας Γραφής και κατά συνέπεια δομούνται στη βάση της χρονολογικής ροής των γεγονότων που αφηγούνται. Εκείνο που φαίνεται πως έχει περισσότερη σημασία είναι η ολοκλήρωση της ιστορίας παρά η αρτιότητα της τεχνικής. Η τεχνική τους είναι φτωχική και αδέξια. Φανερώνουν περισσότερο την ανάγκη της έκφρασης παρά τη δεξιότητα του αγιογράφου. Γι' αυτό τα τετράγωνα πρόσωπα, οι απολιθωμένες χειρονομίες και οι στατικές απεικονίσεις συχνά θυμίζουν τον αυθορμητισμό παιδικών ζωγραφιών. Έχουμε εδώ μια τέχνη απλή, που προτιμά το συγκεκριμένο και το χειροπιαστό και δίνει έμφαση στη δραματική απεικόνιση. Πρόκειται για δείγματα της δημοτικής παράδοσης που βρίσκει πρόσφορο έδαφος να ριζώσει και να αναπτυχθεί στο Βυζάντιο.

Στο δεύτερο είδος εικονογραφίας παρατηρείται ένα εντελώς διαφορετικό ύφος. Εδώ κυριαρχεί η επιρροή της Κωνσταντινούπολης. Οι τοιχογραφίες κινούνται πιο άνετα το χώρο. Δεν ακολουθούν μια χρονολογική παράταξη. Οι άγιοι που προτιμούνται στη λαϊκή παράδοση εμφανίζονται σπάνια. Μεγαλύτερη βαρύτητα αποδίδεται στην απεικόνιση των μυστηρίων της εκκλησίας. Πρόκειται για μια τέχνη ιδεαλιστική, “διανοητική, σχηματικά συμβολική, αφηρημένη” (Σεφέρης, 1981β:89), που δεν ενδιαφέρεται τόσο για το συγκεκριμένο.

Τα δύο αυτά είδη ζωγραφικής, σύμφωνα με τον Σεφέρη, συνυφαίνονται αρμονικά σε δύο εκκλησίες: στην εκκλησία των “Στεφάνων” και στην Μονή της Χώρας στην Πόλη. Στο μεταγενέστερο τμήμα της πρώτης, αγιογραφημένο γύρω στον 10ο αιώνα, “νιώθει κανείς ζωντανή, παρούσα τη διασταύρωση των δύο ρευμάτων: της Ανατολής και της Κωνσταντινούπολης”, τη “ζύμωση με την τέχνη του Βυζαντίου” (Σεφέρης, 1981β:72). Στα “ψηφιδωτά της Μονής της Χώρας” (14ος αιώνας) βλέπουμε “τι μπορεί να γίνει, όταν οι δύο παραδόσεις μας, που δεν έπαψαν να παλεύουν δυο χιλιάδες χρόνια, έρθουν κάποτε σε μια τέλεια ισορροπία – η παράδοση του Σολωμού και η παράδοση του Καβάφη, έλεγα κάποτε. Αυτό το διάλογο ξαναβρήκα στα μονόπετρα μοναστήρια της Καππαδοκίας” (Σεφέρης, 1981β:90).

Στην Καππαδοκία, λοιπόν, συναντάμε ένα πρώιμο ευεργετικό

συναπάντημα των δύο παράλληλων ρευμάτων της ελληνικής παράδοσης: της λόγιας, που διακρίνεται από μια διάθεση μέτρου, ευγένειας και κομψότητας και που συνεχίζει την κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδας και της λαϊκής, από την οποία αργότερα ξεπετιέται ο δημοτικισμός. Από τη συγχώνευση των δύο αυτών ρευμάτων γεννιέται, κατά τα χρόνια των Παλαιολόγων, μια νέα τέχνη, το παράδειγμα της οποίας, σύμφωνα με τον Σεφέρη, έχει εξαιρετική σημασία για τους νεότερους Έλληνες. Αυτή “η τελευταία αναγέννηση”, γράφει, “είναι εκείνη που λογαριάζει περισσότερο για μας τους σημερινούς. Πραγματικά, το δίδαγμά της ξεπερνά τα όρια της ζωγραφικής, και μου δείχνει, *mutatis mutandis*, μια λύση της αιώνιας ελληνικής διαμάχης ανάμεσα στη σχολαστική και επιφανειακά ιδεαλιστική μας παράδοση και την παράδοση του δημοτικισμού μας” (Σεφέρης, 1981β:90).

Η καθοριστική σημασία που έχει στη σφαιρική επιχειρηματολογία η παράλληλη ανάπτυξη και η τελική σύγκλιση των δύο παραδόσεων είναι λίγο ως πολύ γνωστή. Επιγραμματικά θυμίζουμε εδώ ότι οι δύο αντιμαχόμενες λογοτεχνικές δυνάμεις, μετά την προετοιμασία του 19ου αιώνα, το έργο του Σολωμού και του Κάλβου, καταλήγουν σε μια οριστική σύγκλιση στο έργο του Παλαμά: “Από τον Παλαμά και πέρα, ύστερα από δύο χιλιάδες χρόνια, για πρώτη φορά, η διπλή ελληνική παράδοση ενώνεται σε μια γραμμή” (Σεφέρης, 1981α:224).³ Όλα αυτά, βέβαια, σημαίνουν ότι ο Σεφέρης δεν βρίσκει στην Καππαδοκία κάτι εντελώς καινούριο, αλλά στοιχεία που επιβεβαιώνουν τον τρόπο με τον οποίο έχει ήδη διαβάσει το πολιτισμικό παρελθόν και κατ’ επέκταση στοιχεία που επικυρώνουν την καταλληλότητα των δικών του επιλογών στο χώρο της ποίησης. Γι’ αυτό άλλωστε από τις σημειώσεις που κρατά κατά την περιήγησή του στη Μικρά Ασία δημοσιεύει στις *Δοκιμές* μόνο το τμήμα που αφορά στα μοναστήρια της Καππαδοκίας.

3 Βλ. και Σεφέρης, 1992:364, όπου ο Σεφέρης υποστηρίζει ότι ο Παλαμάς “θέλει ασφαλώς να διατηρήσει την κληρονομιά των αρχαίων, αλλά συνάμα στρέφεται προς το λαό: θέλει να φωτίσει το ένα με το άλλο”.

4. Σαν Συμπέρασμα

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι από την περιήγηση του στη Μικρά Ασία προκύπτουν δύο διαφορετικές προσεγγίσεις. Από τη μια μεριά, έχουμε τις αντιδράσεις του ανθρώπου που επιστρέφει στην ιδιαίτερη πατρίδα του μετά από χρόνια. Σ' αυτή την περίπτωση, η αποσπασματική σύγχρονη πραγματικότητα της Σμύρνης και της Σκάλας λειτουργούν σαν τροχοπέδη στην προσπάθειά του να ταυτίσει τις μνήμες του με την πραγματικότητα και επομένως να ξαναβρεί την οικειότητα του “τόπου του”. Από την άλλη μεριά, τα κενά μιας παρόμοιας αποσπασματικής πραγματικότητας στην Καπαδοκία του δίνουν την ευκαιρία να κάνει παρατηρήσεις που συμβάλλουν στην ποιητική του φυσιογνωμία. Η ματιά του στην Καπαδοκία καθορίζεται επομένως, όχι από το προσωπικό παρελθόν, αλλά από το παρόν και ειδικότερα από τις επιδιώξεις του στον χώρο της τέχνης.⁴ Εκείνο που βρίσκει είναι απαντήσεις σε σύγχρονα πολιτισμικά ερωτήματα. Αυτά όμως δεν έχουν να κάνουν με τις

---

4 Αυτό επιβεβαιώνεται επίσης από την τοποθέτηση του σφαιρικού κειμένου στα λογοτεχνικά συμφραζόμενα της εποχής δημοσίευσής του. Θυμίζουμε εδώ ότι εκείνη την εποχή πραγματοποιήθηκε μια ενδιαφέρουσα συζήτηση για την ελληνική παράδοση με αφορμή το κείμενο του Τ. Παπατζώνη: “Ο Ένδοξός μας Βυζαντινισμός” (Παπατζώνης, 1948α:462–468 και Παπατζώνης, 1948β:659–665). Στην παρέμβαση του Παπατζώνη απάντησαν ο Λ. Πολίτης (Πολίτης, 1948:901–906) και ο Γ. Θέμελης (Θέμελης, 1948α:1273–1277 και Θέμελης, 1948β:1359–1364). Σ' αυτή τη συζήτηση συμμετέχει εμμέσως και ο Σεφέρης με το δοκίμιο για τα μοναστήρια της Καπαδοκίας. Στο κείμενο άλλωστε αυτό σημειώνει: “Ο ‘ένδοξός μας Βυζαντινισμός’, που τόσο πολύ τον μνημονεύσαμε τώρα τελευταία, δεν είναι ένα ιερατικό σχήμα απολιθωμένο, μήτε μια αφορμή για να εξουδετερώσουμε τα έργα που δε μας αρέσουν· αλλά μια αδιάκοπη κίνηση ιδεών και διαφορετικών ορμέμφυτων, μια ζύμωση, ένα διυλιστήριο. Στο Βυζάντιο, όπως και στην αρχαία Ελλάδα, υπάρχουν τόσα πράγματα που δεν τα υποψιαζόμαστε, που τα νομίζουμε αλλόφυγα, γιατί πιστεύουμε ελληνικό οι περισσότεροι – αλίμονο, ακόμη – ό,τι φαίνεται από την Ακαδημία ή την Πλατεία του Συντάγματος. Το συλλογίζεται κανείς αυτό, επίμονα, σε τούτες τις παρυφές” (Σεφέρης, 1981β:76).

αντιδράσεις ή τα συναισθήματα ενός “εξόριστου”, αλλά με τον ποιητή που προσπαθεί να φέρει στα μέτρα του την απώλεια του χώρου και να συμφιλιωθεί με αυτό που απομένει από έναν τόπο που κάποτε ήταν “το σπίτι” των δικών του ανθρώπων.

Το κενό και η απώλεια που βιώνει σε προσωπικό επίπεδο γεμίζει, έτσι, με απαντήσεις που αφορούν στην παράδοση. Η ανέφικτη οικειότητα του τόπου αντικαθίσταται από την οικειότητα της τέχνης, η πραγματικότητα από το φαντασιακό, η όραση από την αντίληψη. Το προσωπικό παρελθόν παραχωρεί τη θέση του σε μια εκδοχή του συλλογικού παρελθόντος και ο ανταγωνισμός της μνήμης με την πραγματικότητα παραδίδεται στο “άσυλο” της παράδοσης.

Εξετάζοντας συνολικά την περιήγησή του Σεφέρη στη Μικρά Ασία, βλέπουμε επομένως να ξεδιπλώνονται οι ίδιοι μηχανισμοί αντιμετώπισης της πραγματικότητας, που συναντάμε και στο υπόλοιπο έργο του. Στο κύριο έργο του, ο μεταφορικός λόγος της ποίησης μετατρέπει συχνά ιστορικές εμπειρίες και ιστορικά βιώματα (όπως το κενό του “βασιλιά της Ασίνης” και ο “παράξενος κόσμος” της “Ελλάδας που πληγώνει”) σε αισθητικά σημεία, δηλαδή στον τόπο της “άλλης Ελλάδας”, γεμίζοντας έτσι την απόσταση που χωρίζει την πραγματική από τη συμβολική πατρίδα. Στον τόπο της ιδιαίτερης πατρίδας του, το χάσμα που προκύπτει από την αδυναμία να ταυτιστεί ο τόπος της μνήμης με τον τόπο της πραγματικότητας “γεμίζει” με το δίδαγμα της σύγκλισης των παραδόσεων. Και στις δύο περιπτώσεις τα προβλήματα που αντιμετωπίζονται στο πλαίσιο της πραγματικότητας υπερβαίνονται με την διαφυγή στο ευρύτερο πλαίσιο του πολιτισμού και της αισθητικής. Στον τόπο της ιδιαίτερης πατρίδας του ο Σεφέρης λειτουργεί επομένως, όπως και στο υπόλοιπο έργο του, ως ποιητής. Αν υπάρχει κάποια διαφορά, αυτή είναι ελάχιστη. Ίσως μάλιστα εδώ η απόσταση ανάμεσα στον πραγματικό και στο φαντασιακό χώρο να είναι περισσότερο ευδιάκριτη, εξαιτίας του προσωπικότερου χαρακτήρα αντιδράσεων. Ο Σεφέρης κι εδώ επιστρατεύει το “διανοούμενο” για να “σώσει” τον ποιητή και τον άνθρωπο.

Βιβλιογραφία

Δημηρούλης, 1997

Δ. Δημηρούλης, *Ο Ποιητής ως Έθνος. Αισθητική και Ιδεολογία στον Γ. Σεφέρη*, Αθήνα, Πλέθρον.

Θέμελης, 1948α

Γ. Θέμελης, “Παράδοση και Ζωή”, *Νέα Εστία*, 511 (15 Οκτ. 1948):1273–1277

Θέμελης, 1948β

Γ. Θέμελης, “Παράδοση και Ζωή”, *Νέα Εστία*, 512 (1 Νοεμ. 1948):1359–1364.

Παπατζώνης, 1984α

Τ. Παπατζώνης, “Ο Ένδοξός μας Βυζαντινισμός” *Νέα Εστία*, 499 (15 Απρ.1948):462–468.

Παπατζώνης, 1948β

Τ. Παπατζώνης, “Ο Ένδοξός μας Βυζαντινισμός” *Νέα Εστία*, 501 (15 Μαΐου, 1948):659–665.

Πολίτης, 1948

Α. Πολίτης, “Η Βυζαντινή Κληρονομιά και η Λαϊκή Παράδοση”, *Νέα Εστία*, 504 (1 Ιουλίου, 1948):901–906.

Σεφέρης, 1977

Γ. Σεφέρης, *Μέρες Ε*, Αθήνα, Ίκαρος.

Σεφέρης, 1979

Γ. Σεφέρης, *Ποιήματα*, Αθήνα, Ίκαρος.

Σεφέρης, 1980

Γ. Σεφέρης, *Χειρόγραφο Σεπτ. '41*, Αθήνα, Ίκαρος.

Σεφέρης, 1981α

Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές Α'*, Αθήνα, Ίκαρος.

Σεφέρης, 1981β

Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές Β'*, Αθήνα, Ίκαρος.

Σεφέρης, 1992

Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές Γ'*, Αθήνα, Ίκαρος.